

GENÇ UZMANLAR

Genç psikolojik danışman adaylarının psikoloji yazıları

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Psikolojik
Danışma
ve
Rehberlik
Uygulama
ve
Araştırma
Merkezi

Yayın tarihi 19.12.2023

AİLESEL RİSK FAKTÖRLERİ

Hatice BİRCAN

Meryem ŞAHAN

Nesrin SAKA

Reyhan Gül DEĞERLİ

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık lisans öğrencileri

AİLESEL RİSK FAKTÖRLERİ

Aile; kan bağılılığı, evlilik ve diğer yasal yollardan, aralarında akrabalık ilişkisi bulunan ve çoğunlukla aynı evde yaşayan bireylerden oluşan; bireylerin psikolojik, cinsel, sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılandığı, topluma uyum ve katılımların sağlandığı ve düzenlendiği temel bir birimdir. Bireylerin toplum içinde kurduğu ilişkileri ve gelecekteki sosyal durumlarını belirleyecek en önemli ölçütlerden birisi aile bireylerinin kendi içlerinde kurduğu etkileşim ve ilişkilerdir. Ailenin içindeki bireyler, bireylerin yapmış olduğu eylem, ailenin içinde bulunduğu durumlar vb. faktörler birçok riske konu olabilmektedir. Risk faktörleri kültürlere göre farklılık göstermektedir. O toplumda bireye verilen değere göre, ceza ve disiplin yöntemlerine göre farklılık gösterebilmektedir. Ailedeki bireylerin olumlu olumsuz her hareketi çocuğun beynine kodlanır. Olumsuz durumlar çocuğun gelecekteki hayatında problemleri davranışlara neden olabilmektedir. Örnek olarak ailesindeki yetişkin bireylerin işsiz olması o çocuğun okula gitmesi gereken yaşta çalışmaya başlaması gelecekte çocuğun psikolojik anlamda risk faktörleriyle karşı karşıya gelmesine sebep olur.

Ailede bireylerin birbirlerinden farkları yoktur. Ailede baba faktörü ne kadar önemliyse çocuk ve anne faktörü de o kadar önemlidir. Birini diğerinden üstün tutmak; ailenin sağlıklı bir şekilde devamına kastetmek ve yuvanın önemini görmezlikten gelmektir. Geçmişten günümüze insanların aileye bakış açısı değişiklikler göstermiştir. Bu değişikliklerin çocuk üzerinde etkileri göz önüne alındığı zaman olumlu ve olumsuz etkileri tespit edilmiştir. Ailenin bakış açısı, tutumu, toplumun ve kültürün attığı norm ve değerler olumlu ve olumsuz etkilerini belirlemektedir. Özellikle ebeveynlerin çocukları ile ilgili yaptıkları değerlendirmeler sonraki yıllarda çocuğun kendisi ile ilgili olumlu veya olumsuz değerlendirmelerini de büyük oranda belirleyecektir. Türkiye’de, ailenin yapısal özelliğinin, büyük oranda şehirleşmeye bağlı olarak değiştiği yapılan araştırmalarda görülmektedir. Bu yüzden köyden kente göç olgusu aile büyüklüğünü, ailenin tüketim özelliklerini etkilemiş, bireylerin eğitim beklentilerini artırmıştır ve birçok risk faktörünü de beraberinde getirmiştir. Aile bireylerini incelediğimizde ilk olarak zamanla gelişen toplumda annenin iş hayatına atılması evdeki görevlerini tam olarak yerine getirememesine annelerde suçluluk ve pişmanlıktan kaynaklanan yetersizlik duyguları açığa çıkarabilmektedir. Ortaya çıkan bu

psikolojide yetersiz anne, eş, kadın, çalışan duygusunun oluştuğunu görebiliriz ve bu niteliklerde ailenin gelişim sürecinde önemli yer barındırır. Ev içindeki babaların ihmalkâr ve bazen kayıtsız olduğu durum ve bazı sorumlulukların anneye yüklenilmesi sebebiyle birçok risk faktörü açığa çıkmaktadır. Evde olmayan, çalışan veya ihmalkâr, kayıtsız anne babaların çocukları, normal gelişimlerini sürdürebilir hatta üstün zekâlı bile olabilirler. Ancak duygusal açıdan yetersiz kalırlar bu da çocuğun psikososyal, fiziksel ve bilişsel gelişiminde olumsuz rol oynar. Bu anlatılan aile tipinin tam tersi olan aşırı ilgili olan helikopter ebeveynlerde risk faktörlerine sebebiyet verebilmektedir. Bu aile tutumu genellikle memur ailelerde ve orta halli ailelerde görülmektedir. Bu anlayış çocuk yetiştirme tarzında özgür, mutlu ama bencil çocukların yetişmesi şeklinde yansımaktadır. Güvenli bir yer olan aile, çocuğun ben'inin ve bencilliğinin beslendiği, ebeveynlerin bütün duygusal yatırımlarını çocuklarına yaptıkları yer haline gelmektedir. Çocuğun geleceği için problemleri davranışlar sergilemesine ve uyumsuzluk sorunlarının olmasına, işbirliği kuramamasına, yetersiz iletişim kurmasına sebebiyet vermektedir bu da birçok ailesel risk faktörlerini beraberinde getirmektedir. Bu ailesel risk faktörleri sadece çocuğu değil ailenin tüm fertlerini etkilemektedir.

Ailesel risk faktörlerinin başında gelen aile bireyleri arasındaki iletişim gücüdür. İletişim hayatımızın her alanında var olan temel bir ihtiyaçtır. Bireyler kendilerini, diğer insanları, çevreyi ve dünyayı keşfetmek; etkileşim kurmak gibi birçok nedenle iletişim kurarlar. Bu sürecin başlangıç aşaması ailede görülür. Çocuk; insanın tecrübe kazanmamış, ruhen ve bedenen gelişmemiş formudur. Bu gelişmeyi aile içerisindeki iletişim ortamında kazanır. İletişimin iyi olduğu aile ortamında çocuklar daha sosyal ve etkin bir kişilik geliştirir. Düşünce ve duygularını açıklama özgürlüğü ve alışkanlığı kazanırlar. İletişim engelleri bireyin duygularının önemsiz olduğu, isteklerine saygı duyulmadığı, sorunlarını kendi kendine çözme yeteneğinin olmadığı mesajını vermektedir. Bu mesajlar bireyin kendini değersiz veya önemsiz hissetmesine, benlik saygısının düşmesine ve kendine olan güvenini kaybetmesine neden olmaktadır. Aile içi iletişimde iletişimi etkileyen en önemli olgunun benlik saygısı sorunu olduğu belirtilmektedir. Benlik saygısını, kullanılan iletişim örüntüleri azaltmakta ya da çoğaltmaktadır. Anne-babaların iletişimde çocuğa karşı dürüst olmaları, çocuğunda kendisine ve başkalarına karşı olumlu ve dürüst bir tavır geliştirmesine yardımcı olmakta; çocukların, anne babalarına olan güvenlerini arttırmaktadır. Çocuğun kişilik özelliğinin belirlenmesinde, sorun çözme becerilerinin gelişiminde ve çevresiyle etkileşiminde anne babanın tutumu büyük öneme sahiptir. Çocuk anne baba tutumlarına ve gelen geri bildirimleri taklit ederek ve model alarak, özdeşim kurarak davranış becerileri geliştirir. Anne baba tutumları bu açıdan koruyucu faktör olduğu kadar risk faktörlerini de içinde barındırır. Aile içi iletişimde anne baba tutumları da etkili olmaktadır. Demokratik aile tutumunda çocuk tüm yönleriyle kabul edilir, çocuğa anne ya da baba yol gösterir, ama alacağı kararlar konusunda serbest bırakır. Aile içinde kurallar ve sınırlar herkes için ve hep birlikte belirlenir ve bu sınırlar içinde çocuk özgürdür. Kuralların mantıklı açıklaması yapılır. Aileyi ilgilendiren kararlar birlikte alınır.

Baumrind demokratik/dengeli, yetkeci (ya da otoriter) ve izin verici olmak üzere üç temel ana-babalık tarzının farklı gelişimsel sonuçlarla ilişkili olacağını ileri sürmüştür. Optimum çocuk yetiştirme yaklaşımı olarak kabul edilen demokratik/dengeli tarzda aile içinde iletişimin kanalları karşılıklı olarak açıktır, çocuğa duygusal destek verilir ve ona özerklik geliştirmesi için koşullar sağlanır. Yetkeci ana-babalık tarzında çocuk genellikle katı bir disiplin altında ve yeterli duygusal destek ve sıcak ilgi gösterilmeden yetiştirilir. Bu tarzı uygulayan ebeveynler çocuklarına yüksek standartlar koyarlar ve onlardan mutlak itaat beklerler. İzin verici ana-babalık tarzında ise demokratik/ dengeli tarza benzer biçimde ailede sıcak ilgi ve kabul söz konusudur, ancak çocuğa gerektiğinde sınırlama getirme ya da çocuğu kontrol etme konusunda gevşek davranılır. İzin verici ailelerde yetişen çocukların stresle başa çıkma, kendini düzenleme, duygularını kontrol etme ve sorumluluk alma gibi konularda sorunlar yaşadıkları gözlenmiştir. Şiddet, güç ve baskı uygulayarak, kişinin bedensel veya ruhsal açıdan zarar görmesine neden olan durumlardır. Aile içi şiddet ise karşımıza bir risk faktörü olarak çıkmaktadır. Ailenin

bir üyesinin ailenin diğer üyelerine karşı gösterdiği saldırgan davranışlardır. Kişiyi isteği dışında davranmaya zorlayan her türlü tutum ve davranışı (aşağılanmak, tehdit etmek, darp etmek, zorla cinsel ilişki kurmak ya da kurmaya zorlamak, kısıtlamak, zorla evlendirilmek, vb.) içine almaktadır. Bu durum çocuklarda içine kapanma, korkular taşıma, iletişim sorunları yaşama, okul yaşamında başarısızlık, arkadaşlarının ailesiyle ilgili sorular sormalarından çekindiği için okula bile gitmek istememe olarak kendini göstermektedir.

Aile içindeki şiddetin çocuklar üzerindeki en büyük etkisi, çocukların ailede işlerin böyle yürüdüğüne inanmalarıdır. Bu çocukların geleceğin şiddet uygulayanları veya istismarcıları olma olasılıkları daha fazladır. Aile içindeki bireylerin eğitim durumu beraberinde birçok olumlu ve olumsuz durumları getirir. Eğitim seviyelerinde olan farklılık, çocuklarla kurulan iletişimi etkilemektedir. Ailenin çocuğuyla ilişkilerinde sergilediği yaklaşımlar, çocukların becerilerinin gelişmesini etkilemektedir. Her türlü yetenek, demokratik ve çocuğa özgürlük tanınan ortamlarda serpilip gelişirken, aksi durumda körelmektedir. Aileye derinden etkileyen en önemli faktörlerden biri aile içindeki bağdır. Bu bağlar anne ile babanın boşanmasıyla hasar görür. Bu durum her gelişim döneminde farklı olumsuzluklara sebebiyet verir. Doğumdan sonraki gelişim dönemi olan bebeklik döneminde bebekte güvensiz bağlanma ortaya çıkarır. Bebeklik döneminde yaşanan bu durum kişinin sadece bu dönemini değil diğer gelişim dönemlerini de etkiler. İlerleyen dönemlerde şiddete daha fazla eğilim gösterme, kendine zarar veren davranışlar sergileme, arkadaşlarına ve öğretmenlerine karşı agresif davranma, çökkün bir ruh hali içinde olma, sosyal açıdan izole ve uyumsuz olma, olumsuz duygulanıma sahip olma gibi birçok riskli sorunlara yol açabilmektedir. Boşanmanın okul öncesi döneme ait çocukta yarattığı en yaygın sorunlardan birinin suçluluk duygusu olduğu belirtilmektedir. Çünkü bu yaşlarda çocukta benmerkezci düşünce hâkimdir dolayısıyla çocuk ebeveynlerinin boşanmasından kendini sorumlu tutabilmektedir. İlerleyen yaşlarda suçluluk duygusundan ziyade daha büyük duygusal problemlerle karşılaşılması risk faktörüdür. Bu dönemde çocuğun odak noktasının aile olmaktan çıktığı, sosyal gruplara yöneldiği, sosyalleşmenin çok önemli olduğu ve daha özerk bir yapıya sahip olduğu görülmektedir.

Ailenin çocuğun özgüven duygusunun oluşması, sosyal becerilerinin kazanılması, topluma uyum sağlaması ve kişiliğinin gelişmesi için bir yapı taşıdır. Boşanmanın ergenlik çağındaki gençlerin suça eğilimi üzerindeki etkisinin incelendiği bir çalışmada, ebeveynlerin boşanma durumunun bu dönemde suça eğilimi arttırdığı belirlenmiştir. Buna paralel olarak, ebeveynleri boşanmış ergenlerin alkol kullanımının araştırıldığı bir çalışmada, boşanmanın ergenlerin alkol kullanımını riskini arttırdığı ve ebeveynleri boşanmış ergenlerin daha fazla alkol kullandığı belirlenmiştir. Yapılan bir çalışmada, ebeveynleri boşanmış ergenlerin daha yüksek depresyon ve stres düzeyine sahip oldukları belirlenmiştir. Boşanma sürecinde ebeveynlerin depresif duygu durum içinde olması, belirsiz yaşam koşulları, anne disiplini ve baba tarafından sağlanan olanakların yoksunluğu gibi etmenlerin ergenlerin depresyon ve kaygı düzeylerini arttırabilmektedir. Diğer bir konu olan anne veya babanın vefatı çocuklar için acı yaşam deneyimlerinden biridir ve ölüm, bazı durumlarda baş edilmesi güç bir sorun haline gelebilmektedir. Yas, ölüm nedeniyle kayıp yaşayan bireylerin kayıp durumuna karşı verilen uyum tepkilerini ifade etmektedir. Ebeveyn ölümünden en az bir yıl içinde orta şiddette depresyon sıklıkla kendini gösterebilmektedir. Ebeveyn kaybı yaşayan bir çocuğun ailedeki ruhsal, davranışsal ve duygusal açıdan riskli bir hale gelebilmektedir. Hemen hemen herkes hayatının bir döneminde veya belli dönemlerinde ruhsal olarak kendisini iyi hissetmeyebilir. Bu durum aile bireylerindeki kişilerde de görülebilir. Bu kişilerden biri ebeveynimiz olabilir. Ebeveynin ruhsal hastalığı bireylerin duyguları, kişilik ve bireysel alışkanlıklarda ruhsal hastalık tanısı alması ise hem çocuk hem de anne-baba için dramatik yaşam olaylarının başlangıcı olabilmektedir. Bu durum öncelikle çocuğun sosyal, fiziksel ve duygusal gelişimi üzerinde olumsuz bir etki yaratabilir. Ebeveynde ruhsal hastalığın damgalamaya neden olduğu, bu durumun çocuklarda izolasyon akademik başarıda düşme, ebeveynin hastalığını başkaları ile konuşamama, sağlıklı ebeveyni olan arkadaşlarına

öfkelenme sıkıntılarını kimseye anlatamama, içe atma ve bu nedenle psikiyatrik yardıma ihtiyaç duyma gibi zorlu yaşam olaylarına neden olduğu bulunmuştur. Aile içi risk faktörlerinin içinde kişilerin bağımlılık düzeyleri gelmektedir. Daha çok iki tür bağımlılık karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri madde bağımlılığı diğeri ise dijital bağımlılıktır. Madde bağımlılığına giden yolda, en önemli nedenlerden birisinin aile faktörü olduğu ve ailesi ile çeşitli sorunları bulunan ve çatışmalı bir iletişim yaşayan çocuklarda ve bireylerde, madde kullanımının daha yaygın olduğu yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir. Özellikle, küçük yaştaki çocukların madde kullanmaya başlamalarının temel nedenlerinden birisi aile içi sorunlardır. Bu bağlamda aile içi iletişimin, ergenlik dönemindeki çocukların bağımlılık yapan maddelere yönelmesinde ne gibi etkileri olduğunun açığa çıkarılması büyük önem arz etmektedir. Aile içerisinde yeterince doyuma ulaşamayan çocukların dijital dünyada daha aktif olduklarını gözlemlemekteyiz. Sürecin en temel konusunu oluşturan iletişim konusu ele alındığında aile içi iletişim bazında değerlendirildiğinde aile içi iletişimin zayıf olması ya da çocuğun anne/baba ile olan ilişkisinin zayıf olması bu noktada çocuk dijital ortama kaymasına neden olmaktadır. Bir diğer konu ise aile üyelerinden birinin dijital ortamlarda çok fazla zaman harcaması çocuğun bu durumda olumsuz örnek alabileceği bir süreç olarak değerlendirilebilir. Neticede çocuklar davranışları ebeveynlerinden öğrenmektedir. Bu noktada ebeveyn olumsuz bir öğretici konumunda olmaktadır. Aynı zamanda çocuk sosyal risklere açık hale gelmesine de neden olmaktadır.

Sonuç olarak baktığımızda; başlıca risk faktörlerini ailenin birbiriyle iletişim şekli, anne babanın çocuğa karşı olan tutumları, aile içinde şiddetin varlığı ve düzeyi, ailenin eğitim ve sosyo-ekonomik düzeyi, anne babanın boşanmış olması ve kayıp durumları, bireylerin ruhsal sağlık düzeyleri ve herhangi bir bağımlılıkla aralarında olan ilişkinin varlığı ve aile içindeki birey sayısı olarak kategorilendirebiliriz. Risk faktörlerini azaltabilmemiz için birtakım öneriler sunulabilir. Bunların en başında etkili ve nitelikli bir iletişim şekliyle aile bireylerinin anlaşmasını sağlayabiliriz. Çünkü biliyoruz ki iletişim birbirimizle etkileşim kurmamızın bir temelidir. Aile içinde kendini ifade edebilen ve dinlenen her aile üyesi elbette riskten çok koruyucu faktörler sınıfında yer alacaktır. Bu bakış açısıyla yapılan çalışmalara baktığımızda aile içi iletişimin sağlıklı olmasının risk faktörlerinden uzaklaştırıcı bir etkisinin olduğu apaçık ortaya konmuştur. Bu noktada aile içi iletişimi sağlıklı hale getirebilmek için aile üyeleriyle grup çalışmaları düzenlenebilir. Diğer bir taraftan anne babanın tutumuna bakacak olursak risk faktörü olduğu gibi istenen şekilde olursa koruyucu faktörde olabilmektedir. Biliyoruz ki çocukların gözünde ebeveynlerin söylediklerinden çok ortaya koydukları davranışları önemlidir. Tutum ise hem davranışı hem de sözel ifadeyi içinde barındıran bir kavramdır. Çalışma örnekleri incelendiğinde tutum türlerinin çocukların risk faktörlerine yönelimlerini ve sonucunda ortaya koydukları davranış örüntülerini farklı düzeylerde ve farklı açılardan etkilemektedir. Anne baba tutumundaki olumsuzlukları aile danışmanlığı ile ve gündelik hayat içinde çeşitli EQ çalışmalarının yapılmasıyla aşabiliriz. Şiddet kavramına gelecek olursak, şiddet başlı başına bir risk faktörüdür düzeyleri ise ruhsal ve fiziksel açıdan oluşan yaranın derinliğiyle ilgilidir. Hem çocuk için hem de diğer aile üyeleri için risk faktörüdür. Yapılan çalışmalara baktığımızda aile içi şiddetin her çocuğu etkilediği ancak düzeyine göre de etki düzeyinin arttığı apaçık delillerle ortaya konmuştur. Bu risk faktörüne karşı alınabilecek önlem diğerlerine nazaran daha büyük önem taşımaktadır. Çünkü şiddetin fiziksel boyutu başta olmak üzere birçok boyutu daha vardır. Öneri olarak mutlaka bir uzman desteğiyle bu risk faktörünün ortadan kaldırılmasını söyleyebiliriz. Boşanmış ebeveynler ve kayıp ebeveyn varlığı çocuğu risk faktörlerine daha çok yönlendirmektedir. Boşluk hissine kapılan çocuk bu boşluğu risk faktörleriyle doldurmaya çalışabilir. Çocuğa boşanma kavramı uygun bir dille anlatılmalı ve her iki ebeveyninden de mahrum kalmadan yaşamını sürdürmesi için anlaşmalar yapılmalıdır. Kayıp konusunda ise çocuğa yasını yaşaması için gerekli süre verilmeli süre sonunda olumsuz duygulanım ve davranışlar devam ediyorsa uzman eşliğinde bu sorun çözümlenmelidir. Bir diğer risk faktörü olan bağımlılıklar ise çocuğun doğrudan ve dolaylı yollarla etkilenmesini tetikler. Yapılan çalışmalara bakıldığında aile üyelerinden birinin bağımlı olduğu aile düzeninde çocuğunda bağımlı olması çok yüksektir. Bu konuda bireysel

çalışmaktan çok etkileşimli olan aile üyeleriyle çalışmak gerekmektedir. Uzun bir süreye yayılabilir ancak sonuç alındığında tüm önleme aşamalarına vurgu yaparak bireyler risk faktöründen uzaklaştırılmış olunur. Ruhsal sağlık ise hem risk faktörüne yönelim hem de önleme çalışmalarının niteliği açısından önemli noktalardan bir diğeridir. Fiziksel sağlığın yanında ruh sağlığının da çok önemli bir etken olduğu hem ruh sağlığı uzmanları tarafından hem de çocuğun etkileşimli olduğu diğer alanlar tarafından kabul edilmiştir. Hem aile üyelerinin hem de odak noktası olan çocuk için ruhsal sağlığı güçlendirici çalışmalar yapılmalıdır. Ev ödevi niteliğinde olan mektup çalışması bunlardan sadece bir tanesidir. Ekonomik olarak düşük düzeyde olan ailenin risk faktörlerine daha yatkın olduğu ortaya konmuştur ancak her istediğini elde edebilen bir çocuğun da risk faktörlerine ulaşımı kolay olmaktadır. Sosyal çevre ise sosyal öğrenmenin merkezde olduğu risk faktörlerine yönelimi tetiklemektedir. O yüzden eğer bir değişime gidilecekse aşamalı bir şekilde sosyal çevreyi değiştirmekle yapabiliriz.

KAYNAKLAR

1. Aslan, S. ve Yılmaz, A. (2001). Modernizme bir başkaldırı projesi olarak postmodernizm, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 93-108.
2. Attepe, S. (2010). Anne baba kaybının çocuklar üzerindeki etkileri, *Aile ve Toplum*, 6 (23), 23-28.
3. Aydın C., ve Tuncer, O. (1991). Annenin ev dışında çalışmasının çocuk gelişim ve davranışına etkisi, *İçinde Aile Yazıları* 3, T.C. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı.
4. Badinter, E., (2011). *Kadınlık mı annelik mi*, (çev. Ayşen Ekmekci), İstanbul: İletişim.
5. Bektaş, H. (1991). *Uyuşturucu batağı*. İstanbul: Milliyet Yayınları
6. Bozkurt, O. (2015). Madde bağımlısı bireylerin bağımlılık süreçlerinde ailenin etkisi, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
7. Duman, ZÇ., Özdağ, Ş., ve Özcan, A. (2003). Aile içi şiddetin çocuk üzerindeki etkisi konusunda hemşire öğrencilerin görüşleri, *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 6(2), 50-56.
8. Frank, F. (2013). *Paranoyak anne-babalık: Uzmanları dikkate almamak çocuğunuz için en iyisi olabilir!* (çev. Arzu Tüfekçi). İstanbul: İz Yayınları.
9. Karadağ, E., & Burcu, K. (2019). Öğretmen görüşlerine göre öğrencilerdeki teknoloji bağımlılığı. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 101-117.
10. Karataş, Z. , Yavuzer, Y. ve Gündoğdu, R. (2019). Beliren yetişkinlikte saldırganlık: Kişisel ve ailesel risk faktörleri. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 61-85. DOI: 10.17860/mersinefd.516925
11. Lök, N., , Başoğul, C., ve Öncel, S. (2016). Aile içi şiddetin çocuk üzerindeki etkileri ve psikososyal desteğin önemi. *Psikiyatride güncel yaklaşımlar*, 8(2), 155-161.
12. Ögel, K. (2002). *Madde bağımlılarına yaklaşım ve tedavi*. İstanbul: IQYayıncılık
13. Sümer, N., , Gündoğdu Aktürk, E., , ve Helvacı, E. (2010). Anne-Baba Tutum ve Davranışlarının Psikolojik Etkileri: Türkiye’de Yapılan Çalışmalara Toplu Bakış - *Türk Psikoloji Yazıları*, 13(25), 42-61.
14. Şahin, S. ve Aral, N. (2012). Aile içi iletişim. *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1(3), 55-66. DOI: 10.1501/Asbd_0000000029
15. Tolan, Ö . (2023). Boşanma ve etkileri: Çocuklar ve ergenler üzerindeki psikolojik sonuçları, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (50), 321-338
16. Ünal, V. (2013). Geleneksel geniş aileden çekirdek aileye geçiş sürecinde boşanma sorunu ve din, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(26), 588-602.
17. Vural, G., (2021). *Çocuklarda ebeveyn kaybı ile ebeveyn boşanmasının travmatik etkileri, Ebeveyn Kaybının Travmatik Etkisi*, Ankara: İksad.